

‘ડૉ. ઝિવાગો’ નિયતિની કરુણ કથા

ડૉ. નયના કે. પરમાર

કોઈપણ કૃતિનો અનુવાદ એ અનુવાદકની ભાવકને કંઈક પહોંચાડવાની પ્રબળ ઈચ્છાશક્તિથી સંભવે છે. તો રશિયન લેખક બોરીસ પાસ્તરનાક લિખિત ‘ડૉ. ઝિવાગો’ નવલકથાનો અનુવાદ સરલા જગમોહને આવી જ કોઈ ઈચ્છાથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે. ગુજરાતી વાચકોને માટે આ રીતે રશિયન સાહિત્યની વધુ એક કૃતિનું આસ્વાદન શક્ય બન્યું છે. મૂળે ‘યલૂદી’ એવા આ નવલકથાના લેખક પાસ્તરનાક નવલકથાકાર કરતા વધુ કવિ છે તેવું કહી શકાય. તેઓએ ‘My Sister’s Life’ કાવ્યસંગ્રહથી વધુ પ્રચલિત બન્યા હતા. આમ છતાં એમને સૌથી વધુ સિદ્ધિ અપાવનાર કૃતિ તો ‘ડૉ. ઝિવાગો’ જ છે.

આ કૃતિ લખ્યા પછી ઘણા વર્ષો પડી રહે છે. સૌ પ્રથમ ઈટલી અને ત્યારબાદ અંગ્રેજી તથા અન્ય ભાષામાં છપાઈ છે. આશ્ચર્યની તેમજ ખેદની વાત એ છે કે પાસ્તરનાકના મૃત્યુ સુધી આ નવલકથા રશિયન ભાષામાં તો ન જ છપાઈ. કૃતિ પ્રકાશિત થઈ એ સમયે પણ ઘણા વિવાદોનો સામનો કૃતિ અને કર્તા બંનેને કરવો પડ્યો. ‘ડૉ. ઝિવાગો’ નવલકથાને ૧૯૫૮માં વિખ્યાત નોબેલ પારિતોષકથી સન્માનિત કરવામાં આવી છે. પરંતુ ‘ડૉ. ઝિવાગો’ માં રશિયન ક્રાંતિનું આલેખન થયું છે માટે તેને આ પુરસ્કાર મળ્યો છે, આવી ટીકાઓ થવાથી લેખકે પુરસ્કારનો સ્વીકાર નથી કર્યો એ પણ એક નોંધપાત્ર ઘટના છે.

આ નવલકથા કરુણ રસસભર છે. લોહિયાળ રશિયન ક્રાંતિની પૃષ્ઠભૂમિમાં નાયક યુરી અને નાયિકા લારાના શૈશવકાળથી માંડી મૃત્યુ સુધીની હૃદયદ્રાવક કથા અહીં આલેખાઈ છે. તેમના જીવનસંઘર્ષ દરમિયાન રશિયન ક્રાંતિ તેમજ તેમને મળતા લોકો બંનેના જીવનમાં કેવાં કેવાં પરિવર્તનો આણે છે તેમની વાત અહીં છે. સામાન્ય માનવીની માનસિક શક્તિને ભાંગીને ભૂકો કરી નાખતું ક્રાંતિનું વિસંવાદિત શાસન આ નવલકથાના કેન્દ્રમાં છે. ઘણી કૃતિમાં પરિસ્થિતિ જ નાયક બનીને આવે છે. તેમ અહીં પણ નાયક નાયિકાની આજુબાજુ પરિસ્થિતિ તેને સ્થિર થવા દેતી નથી સતત તેને દોડાવ્યા કરે છે. આ પરિસ્થિતિ પાત્રોને હંમેશા એવા રસ્તે લાવી મૂકે છે કે જેની દિશા બે તરફ ફેંટાતી હોય છે.

આ નવલકથાને સમજવા, પાત્રોના વિચારો તેમજ મન: સ્થિતિને જાણવા આપણે ઇતિહાસનો આશરો લેવો પડે છે. રશિયન ક્રાંતિ વિશે જાણ્યા વિના આ ક્રાંતિનો ભાર લઈને ફરતાં નવલકથાના પાત્રોને સમજવા કદાચ મુશ્કેલ લાગી શકે. માતા પિતાની છત્રછાયા ગુમાવી ચૂકેલ નાયક યુરી પારકા લોકોના આશ્રયે જીવન પ્રસાર કરે છે. પોતાના આશ્રયદાતા કુટુંબની પુત્રી તોન્યા સાથે પરણી ઠરીઠામ થવાના પ્રયત્ન કરતા યુરીને પરિસ્થિતિ કંઈક અલગ જ દિશામાં ધકેલી દે છે. યુરી પણ જાણે પરિસ્થિતિને વશ થઈ ધકેલાતો રહે છે. યુરીના જીવનમાં ત્રણ સ્ત્રીઓ આવે છે પરંતુ જીવનના કપરાં વળાંકોમાંથી પસાર થતા તેને આ સ્ત્રીઓની લાગણી બંધન રૂપ લાગે છે. જીવનનાં અંતે પણ યુરીની અનિશ્ચિતતાની ખોજ પુરી નથી થતી અને તેનું મૃત્યુ થાય છે. આમ છતાં લારા કે જે આ કથાની નાયિકા અને યુરીની પ્રેમિકા છે તેનો યુરીના અંત સમયે પણ સાથ સાંપડે છે. એ એકમાત્ર તેના જીવનનું સૌભાગ્ય છે.

આ જ રીતે નવલકથાની નાયિકા લારા પણ એક યા બીજી રીતે જીવન સંઘર્ષમાં અથડાતી ફેંટાતી પોતાના માર્ગ કરતી જાય છે અજાણતા જ માતાના મિત્ર સાથે અનૈતિક સંબંધ બાંધી બેસનાર લારા જીવનભર આ ગુનાનો ભાર વેંઢે છે, આ સિવાય લારાનું પાત્ર નાયક યુરી કરતા

વધુ પ્રભાવક રહ્યું છે. પતિ પાશાનાં ગૃહત્યાગ પછી એકલે હાથે પુત્રીની પરવરીશ કરતી તેમજ આવી પડતી પરિસ્થિતિનો સામનો કરતી દ્વારા બીજાને અનુકૂળ થતી જ જોવા મળે છે.

પરિસ્થિતિ જ્યારે નાયક યુરી અને નાયકા નારાને એક નિરાધાર જગ્યાએ લાવી મૂકે છે ત્યારે પણ લારાનું પાત્ર વધુ સજીવ અને સક્ષમ લાગે છે. આખી નવલકથામાં લારાનું પાત્ર વધુ ધ્યાનાર્દ બન્યું છે. જ્યારે યુરીની અસમંજસતા, અનિશ્ચિતતા, ભ્રમણવૃત્તિ તેને નવલકથામાં લારાની અપેક્ષાએ ઓછું-નીચું સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ નવલકથાની પાત્રસૃષ્ટિ ખૂબ વિશાળ છે. ઉપરાંત તેની વિશિષ્ટતા ગણીએ તો એ છે કે આ પાત્રો ખૂબ વિચારશીલ છે. એક યા બીજી સ્થળે કે એક યા બીજી પરિસ્થિતિમાં તેઓ પોતાનો ચિંતન દર્શન પરસ્પર દર્શાવ્યા કરે છે. સતત કંઈક ઝંખતા, શોધતા અને પામવા મથતા આ પાત્રમાં નિકોલાઈ નિકોલાઈવીચ, પાશા, યુરી મુખ્ય છે. આ પાત્રો તત્કાલીન રાજકીય, સામાજિક, સાહિત્યિક તેમજ આર્થિક પરિસ્થિતિ વિશે પોતાના મંતવ્યો વ્યક્ત કરતા રહે છે. નવલકથાનો આ હિસ્સો આ પ્રકારના દર્શન અને ચિંતનને રોક્યો છે તેમ કહેતો ખોટું નથી.

લેખકે ઘણા વર્ણનો આ નવલકથામાં આપ્યા છે જેમાં તેમની સૂક્ષ્મ અનુભૂતિશક્તિની ઝાંખી થયા વિના નથી રહેતી. જેમ કે,

“ખેતરોમાં મબલખ પાક થયો હતો

પણ રસ્તા પર એકાદ માણસ પણ નજરે પડતો નહતો.”

અર્ધો લણેલો પાક અપરાધીઓના અડધા મૂંડેલા

માથા ની જેમ તડકામાં તપી રહ્યો હતો.

લેખકે કરેલા વર્ણનો વાતાવરણની ઊભું કરવામાં મદદ કરતા હોય તેવું પ્રતીત થાય છે. આ ઉપરાંત દુન્યવી અનુભવોથી સભર, લેખકનું ચિત્ત કથામાં પોતાનું દર્શન રજૂ કરવાનું ક્યાંય ચૂકતું નથી જેમ કે,

“ઘોડા દુનિયામાં બધે હોય એવા જ હતા.

એક ઘોડો સરળ હૃદયના માનવીની સહજ

પ્રામાણિકતાથી ગાડીની ખેંચતો હતો જ્યારે બીજો

ઘોડો પોતાની ડોકને હંસની જેમ વળાંક આપીને

ઘંટડીના રણકારની સાથે ઉછળી ને ફૂદવા

સિવાય બીજું કંઈ કરતો ન હતો.”

સમયના બહુ મોટા પટને આલેખથી આ નવલકથા બાળક, યુવક, પૌઢ અને વૃદ્ધ સર્વનાં ચિત્તને કોઈને કોઈ રીતે વાચા આપવી જણાય છે. નાયક-નાયિકાના શૈશવકાળથી માંડી વૃદ્ધાવસ્થા સુધીના અનુભવો મનઃ સ્થિતિ તેમજ મતમતાંતર કોઈક સ્થળે આપણને પણ લાગુ પડતા જણાય છે. માટે આ કૃતિ માત્ર રશિયન કાંતિની કથા વર્ણવતી હોય તેવું જ પ્રતિક નથી થતું. માટે જ ૪૫ વર્ષ જીતી ગયા હોવા છતાં વાચકોના રસ ઓસરી ગયો નથી. એ ચોક્કસપણે કહી શકાય.

‘ડૉ. ઝિવાગો’ એક કવિને પકડતી આંતરડી નો અવાજ છે.

જે આખી નવલકથામાંથી પસાર થતાં આપણે અનુભવી શકીએ છીએ. પળે પળે પરિવર્તિત પરિસ્થિતિને વશ થઈ જુદી જુદી દિશામાં ફેંકાતા જતા વ્યક્તિઓની કરુણ કથા છે. આ નવલકથાની જાણવા જેવી વાત એ છે કે જેના ઉપરથી લેખકે લારાના પાત્રનું સર્જન કર્યું છે એ સ્ત્રી ઇવિન્સ્કાયા એક લેખકના અંત સમય સુધી જાતે રહી મદદ કરે છે. આ શ્રી નવલકથાની લારા કરતા પણ વધુ દુઃખી હતી એવું કહેવાય છે. આમ, આ કથા લેખકના સ્વાનુભવને સાંકળીતી હૃદયસ્પર્શી કરુણ કથા છે